

Cultura ecleziastică, făuritoare și păstrătoare a unității de limbă și de neam

Vasile D. ȚÂRA

La culture ecclésiastique, créatrice et conservatrice de l'unité de la langue et du peuple. L'Eglise Orthodoxe Roumaine eut un rôle capital dans le maintien de la conscience de l'origine commune et de l'unité du peuple roumain, qui vécut divisé en trois unités administratives différentes jusqu'au XXe siècle. Au XVIe siècle, quand ils faisaient les premières tentatives d'utiliser le roumain dans l'Eglise, les auteurs et les traducteurs destinèrent leurs livres ecclésiastiques à l'usage de l'ensemble des Roumains chrétiens. On retrouve la même attitude chez les plus importants auteurs ecclésiastiques des siècles suivants, parmi lesquels les métropolitains Varlaam, Simion Ștefan, Dosoftei, Antim Ivireanul, dont les œuvres circulèrent dans toutes les provinces roumaines. Grâce à leurs écrits, le roumain devint une langue liturgique qui prit la place du slavon et du grec. Nous soulignons aussi la contribution décisive de tous les gens de l'Eglise, prêtres ou moines, qui transmirent les idées et la langue des textes à la masse des croyants autour ou à l'intérieur des Carpates. Ce sont eux qui multiplièrent ces textes, en les copiant ou en les faisant imprimer, et ils les distribuer dans toutes les régions.

Mots-clés : Eglise, clerc, culture, langue roumaine, unité

Despre vechimea creștinismului în spațiul carpato-danubiano-pontic, în care s-a format, a dăinuit și va dăinui mereu poporul român, mărturisesc descoperirile arheologice, documentele istorice și mai ales limba română, care păstrează din latină termeni religioși fundamentali, precum: *biserică, boteza, (a) crede, credință, creștin, cruce, (a) cununa, Dumnezeu, înger, nun, nuntă, preot, (a) priveghea, rugăciune, sînt „sfînt” ș.a.*

De-a lungul a două milenii, credința și Biserica i-a ținut uniți sufletește pe români, chiar dacă aceștia trăiau răsfirați într-un spațiu geografic întins, de la Nistru pînă la Tisa și din Carpații de miazănoapte pînă în sudul Peninsulei Balcanice, și s-au aflat, multă vreme, în zone administrative distincte, unde au conviețuit cu multe neamuri venite printre ei din timpul marilor migrații, dar și mai târziu.

În Biserică și în credință, ei au găsit alinare și mîntuire sufletească, în preot au avut întotdeauna un părinte spiritual, care i-a însoțit la durere și la bucurie, care i-a învățat cum să se poarte unii față de alții și cum să-și poarte singuri de grijă. Multe veacuri, Biserica și preotul le-au luminat mintea și sufletul cu știința de carte și cu înțelepciunea învățaturii Domnului nostru Iisus Hristos, i-au ajutat și i-au învățat să

citească și să înțeleagă *Sfînta Scriptură*, cea mai citită și respectată carte din toate timpurile.

Condiția de creștini a românilor din chiar momentul apariției lor ca popor romanic a asigurat și continuarea culturii creștine în această zonă. Cărturari ca Teotim al Tomisului, Sfîntul Ioan Cassian, Dionisie cel Mic ș.a. s-au remarcat în lumea creștină din secolele IV-VI (v. Coman, 1979). E greu de imaginat că acest început cultural nu s-a continuat în tot Evul Mediu, de vreme ce limba și credința românilor și-au păstrat, în mod remarcabil, unitatea.

Chiar dacă vreme de multe secole limba noastră de cult a fost slavona, unitatea Bisericii Ortodoxe Române a avut un rol capital în menținerea conștiinței unității de neam a românilor și poate că așa se explică, în bună măsură, și miracolul supraviețuirii noastre ca popor latin într-un spațiu mărginit de populații alogene.

Cînd, în veacul al XVI-lea, se fac primele încercări de folosire a limbii române în Biserică, indiferent unde și cine traduce și tipărește cărțile bisericești, acestea sînt explicit destinate tuturor românilor creștini. Pentru Coresi, ca și pentru ceilalți cărturari ecleziastici din secolul al XVI-lea, dar și din cele următoare, nu există decît *rumâni / români*, frați întru credință și origine etnică.

Astfel, în prima sa carte, *Întrebare creștinească*, pe care o imprimă la Brașov în 1559, folosindu-se, probabil, și de *Catehismul românesc* tipărit la Sibiu în 1544, text care, însă, nu a ajuns pînă la noi, diaconul Coresi ține să precizeze: „Și scoasem sfînta *Evanghelie* și *Zeace cuvinte* și *Tatăl nostru* și *Credința apostolilor*, să înțeleagă toți oamenii cine-s rumâni creștini, cum grăiaște și Sfîntul Pavel Apostol către corinteani, 14 capete: „În sfînta besecă, mai bine e a grăi 5 cuvinte cu înțeles, decît 10 mie de cuvinte neînțelese în limba striină” (*Catehismul*, 1982: 101).

Aceeași destinație o au și celelalte tipăriri coresiene. Dacă în epilogul *Tetraevanghelului* (1560-1561) și în *Psaltirea slavo-română* din 1577, dăruitul diacon și tipograf se adresează îndeosebi preoților și grămăticilor, ca dascăli ai neamului: „frații miei, preuților, scrisu-v-am aceste psăltiri cu otveat de-am scos den psăltirea sârbească pre limbă rumânească să vă fie de înțelegătură și grămăticilor. Și vă rog ca, frații miei, să cetiți și bine să socotiți că veți vedea că e cu adevăr” (Coresi, 1976: 662), în epilogul *Tîlcului evangheliilor*, Coresi își recomandă cartea întregului neam românesc: „Den mila lu Dumnezeu, eu, diiacon Corese, deac-am văzut că mai toate limbile au cuvântul lu Dumnezeu în limba lor, numai noi, rumânii, n-avem, și Hristos zice (Matei, 99): „Cine ceteaște să înțeleagă”, Pavel apostol încă scrie (la Korintom, 155) că: „întru besecă mai vârtos cincii cuvinte cu înțelesul meu să grăiesc, ca și alții să învâț, decăt untunearc de cuvinte neînțelese, într-alte limbi”, drept aceeaia am scris cum am putut *Tetreevanghelul* și *Praxiul* rumâneaste [...] și mie tare plăcură; și am scris cu tipariul voao, frați[lor] rumânilor, să fie pre învățatură. Și vă rog ca, frații miei, să cetiți și bine să socotiți, că veți vedea voi înșivă cum că e mărgăritariul și comoară ascunsă (Matei, 55)” (Coresi, 1998:186-187).

Apariția, în 1582, a *Paliei de la Orăștie*, cea dintâi carte românească de sorginte bănățeană, reprezintă prima încercare de sinteză a posibilităților de transcriere în română a textului sacru. Așa se explică, în bună măsură, de ce la realizarea ei au colaborat cărturari și tipografi români din Banat, Ardeal și Muntenia¹. Importanța acestei *Cărți a Cărților* pentru propășirea spirituală a românilor este convingător subliniată în prefață: „aceaste cărți creștinești a să orândite după voia lu Domnedzeu (...), pentru întrămătura besearcece<i> sfântă a românilor, poftind tot binel<e>, ispășenie creștinilor români, care ispășeni<e> numai de la tine, Doamne, cearem printru si[i]ngur sfînt fiul tău, Isus Hristos, Domnul și ispășitoriu nostru” (*Palia*, 2005: 15).

Spre mijlocul secolului al XVII-lea, când acțiunea de înlăturare a slavonei și de înălțare treptată a românei la rangul de limbă oficială și de cult capătă un caracter organizat și deliberat, cei care au contribuit decisiv, prin autoritatea lor culturală și ecleziastică, la triumful acestui fenomen esențial pentru evoluția limbii și culturii noastre au fost tot reprezentanții clerului.

Desigur, cel dintâi care trebuie pomenit este mitropolitul Varlaam al Moldovei, care publică la Iași, în 1643, primul text tipărit în Moldova: *Cartea românească de învățătură*, operă capitală a exegezei religioase românești, destinată explicit tuturor românilor și poate că tocmai de aceea a devenit textul cel mai cunoscut din istoria culturii noastre vechi. Din această carte s-au găsit sute de exemplare în toate provinciile românești (v. Dudaș, 1987: 142-157). După cum afirma Florian Dudaș, drumul parcurs de *Cazania* lui Varlaam în spațiul românesc a fost „un moment înălțător de cultură, un fenomen istoric, o privilegiate minunată asupra trăirii comunitare a românilor în Moldova, în Muntenia, în Dobrogea, în Transilvania, deopotrivă” (Dudaș, 1987: 157). Pînă în 1929, această carte de predici a fost utilizată de preoții din toate bisericile ortodoxe române.

Conștiința unității de neam și de credință a românilor este mai limpede exprimată de același cărturar în *Predoslovia la Cartea carea se cheamă răspunsul împotriva catihismului calvinesc*, text editat la Mănăstirea Dealu din Muntenia, în 1645: „Credincioșii pravoslavnici și adevărați fii svintei ai noastre besearceci apostolești, iubiți creștini și cu noi de un neam român, pretutindeni tuturor ce se află în părțile Ardealului ce sînteți cu noi într-o credință, cu dreptatea Dumnedzăului și-a Mântuitorului Iisus Hristos” (Varlaam, 1984: 185).

Odată cu Dosoftei, ideea unității și continuității românilor este nu numai afirmată, ci și demonstrată de cărturarii ecleziastici în texte mai mult sau mai puțin ample. Urmașul lui Varlaam în scaunul de mitropolit al Moldovei, căruia îi datorăm, pe lîngă cea dintâi operă poetică de tip cult: *Psaltirea în versuri* (Uniev, 1673), și prima încercare izbutită de naționalizare a serviciului divin prin traducerea și tipărirea în română a principalelor cărți de cult: *Dumnedzăiasca*

---

¹ Textul a fost tradus de caransebeșenii Ștefan Herce și Efreim Zacan, lugojeanul Moise Peștișel și protopopul hunedorean Achirie, iar tipografi au fost Șerban, fiul lui Coresi, și Marien diacul.

liturghie (Iași, 1679), *Psaltirea de-nțăles* (Iași, 1680), *Molitivănic de-nțăles* (Iași, 1681), *Octoih* (Iași, 1683) și *Parimiile preste an* (Iași, 1683), la care se adaugă cele patru volume de legende hagiografice, intitulate *Viața și petreacerea svinților* (Iași, 1682-1686) ș.a., ține să afirme explicit originea latină comună a românilor din cele trei provincii, despre care mărturisesc, în opinia sa, vestigiile podului lui Traian de la Turnu Severin:

„Neamul Țării Moldovei de unde dă radză?
Din țara Italiei, tot omul să creadză.
Fliah întâi, apoi Traian au adus pe-acice
Pe strămoșii acestor țări de neam cu ferice.
Răsădit-au țărilor hotarele toate
Pre semne ce stau în veci a se vedea poate.
El cu vița acestui neam Țara Rumânească
Împlut-au, Ardealul tot și țara Moldovenească.
Semnele stau de să văd de dânsul făcute,
Turnu Severinului să custe-n vremi multe”

(Dosofoței, 1978: 336)

Informația istorică, mai largă decît a înaintașilor, dar mai ales convingerea sa că introducînd limba română în biserică face un act de cultură pentru întregul neam românesc, îl determină pe Dosofoței să-și intituleze predoslovia la *Dumnezăiasca liturghie* (1679), *Cuvânt depreună cătră toată seminția rumânească*, unde se spune: „Luminatul întru pravoslavie și credincios (...) Ioan Duca Voievoda, cu mila lui Dumnezău Domn și oblăduitori a toată Țara Moldovei, dar, milă, pace, sănătate a toată seminția românească, tutinderea ce se află-ntr-această limbă pravoslovnici, cu toată inema cerem de la Domnul Dumnezău și izbăvitoriul nostru Is. Hs. Din cât S-au îndurat Dumnezău de ne-au dăruit mila Sa, dăruim și noi acmu deodată acest dar limbii rumânești, svânta *Liturghie*, scoasă pre limbă rumânească de pre elinească, de lauda lui Dumnezău să-nțăleagă toț carii nu-țăleg sârbește sau elinește” (Dosofoței, 1980: 5-6).

Dacă autorul *Istoriei Țării Rumânești* este mitropolitul Teodosie Veștemeanul și nu stolnicul Constantin Cantacuzino, cum susține, cu temei, N. A. Ursu (v. Ursu, 1982, I-II, 5,8), atunci afirmarea unității noastre venită din partea unui cărturar ecleziastic este și mai limpede formulată: „rumânii înțeleg nu numai ceștia de aici, ce și din Ardeal, cari încă și mai neaoși sânt, și moldovenii și toți căți și într-altă parte se află și au această limbă, măcar fie și cevași mai osebită în niște cuvinte den amestecătura altor limbi, cum s-au zis mai sus, iar tot unii sînt” (Cantacuzino, 1944: 70).

Conștiința unității românilor l-a determinat, fără îndoială, pe Simion Ștefan să pledeze, pentru prima dată în istoria culturii noastre, în favoarea creării unui aspect supradialectal și cultivat al limbii române, cu un lexic unitar, la alcătuirea căruia

principalul criteriu de selecție trebuie să fie valoarea circulatorie a cuvintelor. Constatănd, la 1648, că „rumânii nu grăiesc în toate țările într-un chip. Pentru aceeaia cu nevoe poate să scrie cineva să înțeleagă toți, grăind un lucru unii într-un chip, alții într-alt chip (...), noi drept aceea ne-am silit, den cât am putut, să izvodim așa cum să înțeleagă toți, iar de nu vor înțelege toți, nu-i vina noastră, ce-i de vina celuia ce-au răsfirat rumânii printr-alte țări, de și-au amestecat cuvintele cu alte limbi, de nu grăiescu toți într-un chip” (Ștefan, 1988: 116), mitropolitul ardelean exprimă nu numai ideea unității de limbă și credință a românilor, ci și obligația cărturarilor de a menține și de a proteja această unitate. *Noul Testament de la Bălgrad* este atît prin întîietatea cronologică, cît și prin claritatea și unitatea limbii argumentul cel mai convingător în acest sens.

Cel mai important monument al culturii ecleziastice, dar și al vechii noastre culturi scrise, este, cu siguranță, *Biblia* tipărită la București în 1688, în versiune românească integrală. Această operă poate fi considerată un simbol al colaborării în timp și spațiu a cărturarilor români la întemeierea culturii și limbii etnice. Tradusă în cea mai mare parte de moldoveanul Nicolae Milescu Spătarul, *Biblia de la București* cuprinde și fragmente consistente din *Palia de la Orăștie* și din *Noul Testament de la Bălgrad*. Colaționarea textelor și definitivarea traducerii aparțin muntenilor Radu și Șerban Greceanu, supravegheați de eruditul stolnic Constantin Cantacuzino, iar diortositor a fost episcopul Mitrofan, colaboratorul lui Dosoftei.

Rostul uriaș al acestei scrieri în procesul de înlocuire a slavonei în Biserica Ortodoxă Română, dar mai cu seamă în clădirea unei limbi și culturi unitare, a fost întrevăzut cu precizie de cei care au realizat-o. În acest sens, e suficient să cităm aici doar un fragment din dedicația adresată lui Șerban Vodă: „ (...) vrednic de mii de laude ești Măria Ta, care la un norod întreg dai cuvântul lui Dumnezeu, ca oarecare lumină fiind până acum supt acoperământ, și o pui în sfeășnic să lumineze celor den casă ai bisericii noroade: rumânilor, moldoveanilor și ugrovlahilor” (*Biblia*, 1988: XXX).

Odată cu apariția acestei cărți, centrul activității tipografice și de traducere a scrierilor bisericești se transferă, pentru un secol, în Muntenia, unde Antim Ivireanul și episcopii Rîmniceului – Damaschin, Chesarie și Filaret – desăvîrșesc introducerea limbii române în biserică și fixează tiparul fundamental al limbajului liturgic românesc.

După deplina izbîndă a românei asupra slavonei la începutul secolului al XVIII-lea și după unificarea spontană a limbii cărților tipărite pe la 1750, Transilvania revine în contextul cultural românesc prin marii săi cărturari de formație teologică: S. Micu, Gh. Șincai, P. Maior și Ion Budai-Deleanu. Primul dintre aceștia și-a asumat misiunea de a revizui textul *Bibliei* de la București, pentru a-i da o înfățișare lingvistică panromânească și conformă cu evoluția românei literare de pînă la 1795. De aceea, S. Micu ține să precizeze în prefața ediției de la Blaj a *Bibliei*: „Scriptura Sfîntă (...) la anul 1688, în București s-au tipărit, dar în foarte întunecată și încurcată așezare a graiului românesc, și mult osebit de vorba cea de

acum obicinuită și mai ales de graiul și de stilul cel din cărțile bisericești, care în toate bisericile românești se cetesc, și pentru aceea pretutindeni tuturor și de toți iaste cunoscut și înțales, cât acea tălmăcire aceii *Bibliei* pre multe locuri neplăcută urechilor auzitorilor iaste și foarte cu anevoie de înțeles, ba pre alte locuri tocma fără de înțeles iaste, care lucru cu mare pagubă sufletească era neamului și Bisericii românilor” (*Biblia*, 1795: 3).

Spre deosebire de ceilalți cărturari ecleziastici din epoca veche, învățații Școlii Ardelene, avînd o cultură umanistă mai variată și acces la surse documentare importante referitoare la istoria românilor, pe care le-au găsit nu numai în țară, ci, mai cu seamă, la Roma, Viena și în Ungaria, au întreprins cercetări aprofundate în acest domeniu. Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior au elaborat lucrări ample, bine documentate, privitoare la istoria românilor, în special a celor din Transilvania, Muntenia și Moldova (v. Micu, 1995; Șincai 1969; Maior 1812), în care au relevat, cu argumente, istoria comună a tuturor românilor și originea latină a limbii noastre. Chiar dacă două dintre cele trei cărți de istorie a neamului nostru au rămas, multă vreme, în manuscris, aceste scrieri ale corifeilor Școlii Ardelene au fost cunoscute și folosite de timpuriu de către istoricii care i-au urmat.

Din mărturiile consemnate mai sus rezultă că, pentru toți cărturarii din epoca veche a culturii noastre, conștiința unității de limbă și de neam a reprezentat o constantă esențială, pe care au propovăduit-o fără încetare în toate mediile și ținuturile românești.

Trebuie să spunem, însă, că o contribuție esențială în această privință au avut toți slujitorii Bisericii Ortodoxe Române, îndeosebi călugării și preoții, care au transmis aceste idei expuse în cărțile religioase la românii de pretutindeni, citindu-le sau rostindu-le în biserică și în afara ei, ducînd aceste scrieri de o parte și de alta a Carpaților, copiindu-le sau tipărindu-le dintr-o provincie în alta. Consecințele firești ale acestei credințe au fost:

1. păstrarea unității spirituale a neamului românesc;
2. întemeierea unei culturi scrise unitare;
3. biruința limbii române asupra slavonei;

4. crearea unei variante unitare a limbii culte românești încă din veacul al XVIII-lea, al cărui model l-au avut în vedere cărturarii și scriitorii din secolul al XIX-lea, atunci cînd au întemeiat româna literară modernă, unică și unitară.

De pe la mijlocul secolului al XIX-lea, cînd intelectualii pașoptiști au pus temeiurile culturii românești laice, după model latino-roman occidental, și au inițiat procesul de unificare a Principatelor Române, ierarhii, chiar dacă nu toți, și cărturarii ecleziastici din cele două țări au susținut acest ideal.

Viața politică românească de tip laic s-a înfiripat abia spre sfîrșitul secolului al XIX-lea, cînd au început să apară primele partide politice, în care se regăseau elitele intelectuale românești și mai ales orășenii cu dare de mîna, de aceea rolul preoților și al învățătorilor în propovăduirea și susținerea ideii unirii în lumea oamenilor de la țară, pe atunci covîrșitor majoritară în toate provinciile românești, a

avut un rol decisiv în izbînda celui mai înalt ideal istoric al poporului nostru: unirea tuturor românilor într-un singur stat. În Ardeal, mai mult decît în Principate, preoții și ierarhii ortodocși și greco-catolici au avut o remarcabilă contribuție la unirea Transilvaniei cu România. E suficient să menționăm că, la 1 Decembrie 1918, cel care a citit *Declarația de Unire* în fața Adunării Naționale de la Alba Iulia a fost episcopul greco-catolic Iuliu Hossu, alături de care se afla episcopul ortodox Miron Cristea, neobositul și eficientul mesager al românilor ardeleni, dornici de unire, la autoritățile românești din Principate, cel care a devenit apoi primul patriarh al Bisericii Ortodoxe Române.

Bibliografie

- Biblia*. 1795. *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură (...)*, Blaj
- Biblia*. 1988. *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură (...)*, București: Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române; (v. și *Biblia.1688*, 1. *Genesis*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 147)
- Cantacuzino. Constantin Stolnicul. 1944. *Istoria Țării Românești*, ediție îngrijită și comentată de N. Cartoian și Dan Simonescu, Craiova: Scrisul Românesc
- Coman, Ioan G. 1979. *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București
- Catehismul*. 1982. *Catehismul lui Coresi*. Text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic și indice de Alexandra Roman Moraru, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București: Editura Academiei, p. 19-127
- Coresi. 1976. *Psaltirea slavo-română, 1577*, în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și din 1589. Text stabilit, *Introducere și Indice* de Stela Toma, București: Editura Academiei
- Coresi. 1998. *Tâlcul evangheliilor și Molitvenic rumânesc*. Ediție critică de Vladimir Drimba. Cu un studiu introductiv de Ion Gheție, București: Editura Academiei Române
- Dosoftei. 1974. *Psaltirea în versuri, 1673*. Ediție critică de N. A. Ursu. Cu un cuvânt înainte de Înalt Prea Sfințitul Iustin Moisesescu, Arhiepiscop al Iașilor și Mitropolit al Moldovei și Sucevei, Iași
- Dosoftei. 1978. *Opere*, 1, Versuri, București: Editura Minerva
- Dosoftei. 1980. *Dumnezeiasca liturghie (1679)*, Ediție critică de N. A. Ursu
- Dudaș, Florian. 1987. *Vechi cărți românești călătorești*, București: Editura Sport-Turism
- Maior, Petru. 1812. *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, Buda, 348 pag.; (v. și Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, I-II, ed. Florea Fugaru, București: Editura Albatros, 1970-1971)
- Micu, Samuil. 1995. *Istoria românilor*, ediție princeps după manuscrisul original, cu note și comentarii istorice de Ioan Chindriș, I, II, București
- Palia*. 2005. *Palia de la Orăștie (1582). I. Textul*. Text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte, Ioan Caproșu și Alexandru Gafton. Volum întocmit de Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Alexandru Gafton, Sorin Guia, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”

- Șincai, Gheorghe. 1969. *Opere*. 2. Ediție îngrijită și studiu asupra limbii de Florea Fugariu. Prefață și note de Manole Neagoe, București: Editura pentru Literatură; (prima ediție: Gheorghe Șincai, *Istoria românilor*, Iași, 1853)
- Ștefan. 1988. *Noul Testament (...)*, reeditat după 340 de ani din inițiativa și purtarea de grijă a Prea Sfințitului Emilian, episcop al Alba Iuliei, Editura Episcopiei Ortodoxe Române
- Texte*. 1982. *Texte românești din secolul al XVI-lea*. Ediții critice de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon. Coordonator Ion Gheție, București: Editura Academiei
- Varlaam. 1645. *Opere. Răspuns împotriva catehismului calvinesc*, Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, București: Editura Minerva, 1984.
- Ursu, N. A. 1982. *Teodosie Veștemeanul, adevăratul autor al Istoriei Țării Românești, atribuită stolnicului C. Cantacuzino*, I, în „Cronica”, XVII, nr. 32, p. 5, 8; II, nr. 33, p. 5, 8